

פרק ו – השתחוויה בהר הבית

בפרק זה נדון בשני נושאים – האם איסור אבן-משנית נהוג בהר הבית, והאם ההשתחוויה בהר הבית היא מצוה.

א. הקדמה^א

ההשתחוויה היא אחת מזרכי העבודה לה' מאז ומתמיד; כשהלך אברהם אבינו לעקוד את יצחק בנו אמר לנערו "ונשתחוה ונשובה אליכם" (בראשית כה, ב). בהר סיני אמר ה' למשה "עלה אל ה', אתה ואהרן... והשתחיתם מרחוק" (שמות כד, יא). וכשהיו ישראל רואים את עמוד הענן יורד על אהל מועד היו משתחיים לשכינה – "וקם כל העם והשתחויו איש פתח אהלו" (שם לג, י). משנבנה המשכן, ואחריו המקדש, התייחדה ההשתחוויה למקום זה, כגזו שנאמר בענין הביכורים "והלכת אל המקום אשר יבחר ה' אלוהיך לשכן שמו שם... והשתחית לפני ה' אלוהיך" (דברים כו, ב). וכן נאמר על אלקנה, אבי שמואל הנביא – "ועלה האיש ההוא מעירו מימים ימימה להשתחוות ולזבוח לה' צבאות בשילה" (שמואל א' א, ג).

גם בנבואות לעתיד תופסת ההשתחוויה מקום חשוב; נִיחֻזְקָאֵל (מו, ט) "ובבא עם הארץ לפני ה' במועדים, הבא דרך שער צפון להשתחוות יצא דרך שער נגב...". ובזכריה (יד, טז) "והיה כל הנותר מכל הגויים... ועלו מדי שנה בשנה להשתחוות למלך ה' צבאות".

ובתפילותינו אנו מתחננים: "בנה ביתך כבתחילה וכונן מקדשך על מכוננו... ושם נעלה ונראה ונשתחוה לפניך בשלש פעמי רגלינו" (מוסף לשלש רגלים).

ב. אבן משכית

לעומת ההשתחוויה במקדש, הרי על השתחוויה מחוץ למקדש נאמר: "ואבן משכית לא תיתנו בארצכם להשתחוות עליה" (ויקרא כו, א). ופירש רש"י: "ואבן משכית – לשון ביסוי, שמבסין הקרקע ברצפת אבנים. להשתחוות עליה – אפילו לשמים, לפי שהשתחוויה בפישוט ידיים ורגליים היא ואסרה תורה לעשות כן חוץ מן המקדש".

א. להרחבה בענין ההשתחוויה ראה מ"ש הרב ישראל אריאל שליט"א במחזור המקדש ליום הכיפורים עמ' 40-47, ובספר "כרע רבץ" לרב יהודה לביא שליט"א (פרקים יא, יד).

וכן דרשו חז"ל (בתורת-כהנים שם): "בארצכם אי אתם משתחוים על האבנים, אבל אתם משתחוים על האבנים שבמקדש"^ב.

בטעם האיסור להשתחוות על ריצפת אבנים מחוץ למקדש, כתב הרמב"ם (הלכות ע"ז פ"ו ה"ו) "מפני שהיה דרך עובדי כוכבים להניח אבן לפניו להשתחוות עליה". ואחרים פירשו הטעם, מפני שנראה כמשתחוה לאבן, ורק במקדש, ששם ברור לכל שהעבודה היא רק לה', מותרת ההשתחויה (-ספר החינוך שמת). ויש שפירשו שטעם האיסור הוא משום שאסור לעשות כדוגמת המקדש מחוץ למקדש (-ראה רש"י מגילה כב: ד"ה לא אסרה).

ההשתחויה האמורה בתורה היא בפישוט ידיים ורגליים^ג, והמשתחויה בדרך זו על האבנים מחוץ למקדש – חייב מלקות. אמנם, להלכה יש בזה תומרות וחששות נוספים – המבוארים בשו"ע או"ח קלא, ח, וברמ"א ואחרונים שם.

ג. שאלתנו

הנושא הראשון בדיוננו הוא: האם 'מקדש' שנאמר בקשר להשתחויה פירושו רק מחנה שכנה – דהיינו העזרה, ומחוץ לעזרה אסור להשתחוות, או שכל מחנה לוויה – דהיינו הר הבית – קרוי 'מקדש' לענין זה, ומותר להשתחוות שם (אבל אין נראה לומר ש'מקדש' האמור כאן הוא עד עזרת נשים, או עד החיל, שהרי מדאורייתא אין בהם קדושה מיוחדת).

שאלה זו כבר עלתה על שולחן מלכים, ובמנחת-חינוך (שמת) הסתפק בדבר – האם מותר להשתחוות בהר הבית, ולא העלה מסקנה ברורה. אמנם, המנ"ח ניסה לתלות שאלה זו במחלוקת מהם טעמי האיסור, אך הרגיש שאין זה מוכרח, ולבסוף נשאר בצריך-עיון, עיי"ש. להלן ננסה לפשוט ספק זה.

ב. נראה מהכתובים שההשתחויה הזוה גם במשכן – במדבר ובשילה, וכן באהל שנטה חוד לארון ה' בירושלים (וראה לקמן). אך יש להסתפק האם בשעת היתר הכמות היה מותר להשתחוות על האבנים בבמת יחיד. ומן הלשון "בארצכם", לעומת "מקדש", נראה שרק במקום אחד ומיוחד מותר להשתחוות.

ג. לגבי ההשתחויה לע"ז פסק הרמב"ם (הלכות ע"ז פ"ו ה"ח): "אבל לעבודת כוכבים, אחד השתחויה בפישוט ידיים ורגלים או בלא פישוט ידיים ורגלים, משעה שיכבוש פניו בקרקע – נסקל". ותמה הטורי-אבן (מגילה כב: ד"ה לא): כיון שסתם השתחויה היא בפישוט ידיים ורגלים, מרוע לע"ז חייב גם שלא בפישוט ידיים ורגלים וצ"ע. וראה במנ"ח מצוה כת, ובאנצ"ת ערך השתחוואה.

ד. י"ג ההשתחויות

נאמר במשנה בשקלים (ו, א) "שלוש עשרה השתחויות היו במקדש. של בית רבן גמליאל ושל בית ר' חנניה סגן הכהנים היו משתחיים בארבע עשרה. והיכן היתה יתירה, כנגד דיר-העצים, שכן מסורת בידם מאבותיהם ששם הארון נגזו". ובהמשך מבארת המשנה (שם, ב) "והיכן היו השתחויות האלו (נ"א: "והיכן היו משתחוים"), ארבע בצפון וארבע בדרום, שלש במזרח ושנים במערב, כנגד שלשה עשר שערים". דהיינו, י"ג ההשתחויות היו כנגד שערי העזרה.

ובתחילת פרק שני במדות (ג) מובאת דעה אחרת: "לפנים ממנו סורג גבוה עשרה טפחים, וי"ג פרצות היו שם שפרצום מלכי יון. וזרו וגדרום וגזרו כנגדן י"ג השתחויות". דהיינו, י"ג ההשתחויות היו כנגד י"ג הפרצות שהיו בסורג – סביב לחיל.

ובסוף פרק ב' במידות (מ"ו) הוזכר שוב ענין ההשתחויות: "כל העזרה היתה אורך מאה שמונים ושבע על רוחב מאה שלשים וחמש. וי"ג השתחויות היו שם. אבא יוסי בן חנן אומר, כנגד י"ג שערים שהיו בעזרה".

ומסבירים רוב המפרשים, וכן מבואר בירושלמי בשקלים, ששתי הדעות תלויות בשאלה כמה שערים היו לעזרה; המשנה בשקלים היא כמאן-דאמר שהיו לעזרה י"ג שערים – הוא אבא יוסי בן חנן. והמשנה במדות (ב, ג) היא כמאן-דאמר שלעזרה היו פחות מ"ג שערים (ראה מדות א, ד – "שבעה שערים היו לעזרה"), ולכן צריך לומר ש"ג ההשתחויות היו כנגד הפרצות שבסורג. והתוס' בכתובות (קו. ד"ה שבעה) מפרשים שאין מחלוקת במנין השערים, אלא נחלקו האם חשובים השערים לתקן כנגדם השתחויות.

דעה שלישית ממוצעת מובאת בתוספתא (שקלים ב, יז) "י"ג השתחויות היו במקדש. ר' יזודה אומר, כנגד שער השתחוויה, כנגד פרצה שוחיה". דהיינו, לפי ר' יזודה השתחוו גם כנגד השערים וגם כנגד הפרצות, אלא שכנגד הפרצות לא השתחוו השתחוויה גמורה בפשוט ידיים ורגליים (-ע"פ פירוש מנחת-ביכורים שם).

ה. מקום ההשתחויות שכנגד השערים ולשכת דיר העצים

וכעת עלינו לברר היכן בדיוק היו משתחיים.

הנה, לדעת התנא בשקלים, שהשתחוו כנגד השערים, נראה פשוט שהיו משתחוים מול השערים מבחוץ, שהרי לא יתכן שהיו משתחוים בתוך העזרה כלפי השערים "ואחוריהם אל היכל ה'", ח"ו (-ועיין גמ' שבועות יז: שהשתחוויה כלפי חוץ אינה חשובה השתחוויה). וכ"כ התפא"י (מדות פ"ב אות סח) "דכשהגיע המקיף מבחוץ נגד

כל שער הפתוח לעזרה משתחוה לה' ומודה על נוי הבנין". ואין לומר שהלשון כנגד השערים, אין פירושה תיאור מקום אלא תיאור הטעם, כלומר שתקנו השתחויות כנגד מספר השערים. זה אינו, שהרי לשון המשנה בשקלים היא "והיכן היו משתחיים". וכן כתב המהרי"ט (מובא בדרך-הקדש למהרח"א דף ח ע"ב), שהוסיף וביאר שכל הנכנס להר הבית היה צריך לעשות היקף שלם כדי שישתחוה בכל י"ג המקומות, כמו שמשמע מלשון המשנה "כל הנכנסים להר הבית נכנסים דרך ימין ומקיפין ויוצאים דרך שמאל" (מדות ב, ב. וראה לקמן מה שנכתוב בזה).

כמו כן, ההשתחויה הי"ד, כנגד לשכת דיר העצים, ודאי היתה מחוץ לעזרה, שהרי לשכה זו היתה בפניה הצפון מזרחית של עזרת נשים, רחוקה כמאה אמה מן העזרה (ראה מדות ב, ה) וגם בזה הלשון "כנגד דיר העצים", פירושה מול לשכה זו, כמו שנאמר "והיכן היתה יתירה", וכן מוכח מהנימוק "ששם הארון נגזו".

ו. מקום ההשתחויות שכנגד הפרצות

לדעת התנא במדות, שהיו משתחיים כנגד הפרצות שבסורג, הבינו ג"כ רוב המפרשים שהשתחוו מול הפרצות, וממילא היה זה מחוץ לעזרה, ואף מחוץ לחיל. ונפרט אחד לאחד את דברי המפרשים: התו"ט (במדות ב, ג) הביא את דברי הראב"ה שכתב "...דהנך י"ג השתחויות נגד י"ג פרצות, ובסוף פרקין תנן "אבא יוסי בן חנן אומר, כנגד י"ג שערים", ואמר בשקלים דכנגדן ממש של שערים, במקום של שערים, היו ההשתחויות י"ג. וכי היכי דהוא 'כנגדן' ממש במקומן, הכא נמי י"ג דסורג, במקום שגדרום ממש היו משתחיים...". כלומר, אמנם בלשון המשנה במדות היה ניתן לפרש שלא השתחוו מול מקום הפרצות, אלא שהשתחוו במקומות אחרים לזכר אותן הפרצות, וכנגד הוא תיאור הטעם ולא תיאור המקום. אך הראב"ה דוחה אפשרות זו, כיון שמלשון המשנה בשקלים מוכח שהלשון כנגד פירושה מול (כמו שבארנו), ואם כן כך צריך לפרש גם את האמור במדות על ההשתחויות שכנגד הפרצות, שהכוונה לתיאור מקום! והתו"ט עצמו דן רק בהמשך דברי הראב"ה (שכתב שי"ג הפרצות היו מול י"ג שערי העזרה), אבל לא חלק על דבר זה ("ומדשתיק, אודויי אודי ליה"). והרמב"ם (בפירוש המשנה במדות ובשקלים) כתב "כשאדם מגיע לפרצה מאותן הפרצות משתחוה לה' ומודה על כריתת מלכות יין", וכיו"ב כתבו המאירי (בשקלים⁷ ומדות), הרע"ב (במדות), המהר"י בן חביב

ד. המאירי בפירושו לשקלים הביא את ההשתחויות שכנגד הפרצות שבסורג, אע"פ שאינן מחכרות כלל במשנה בשקלים! ונראה שהוא טובר כראב"ה, שמקום הפרצות היה מול שערי העזרה, וסובר שאין כלל מחלוקת על מקום ההשתחויות – כיון שהם היו מול הפרצות ומול השערים גם יחד! והמחלוקת

(בפירוש "הכותב" לעין-יעקב בשקלים), הגר"א (במדורו) והתפא"י (בשקלים ומדות. ולשון הגר"א היא "כשמקיפין את הר הבית", וכנראה הזכונה כשמקיפין מבפנים). אבל רבנו שמעיה (בפירוש הנדפס במשנה שבגמרות, מדות ב, ו) כתב "וי"ג השתחואות היו שם – בעזרה הגדולה, והטעם פירש כנגד י"ג פרצות" וכן כתב הרא"ש בפירושו (שם) "וי"ג השתחואות היו שם – בעזרה, מקום מיוחד לכל השתחואה והשתחואה כנגד י"ג פרצות". דהיינו, הם מפרשים שגם שנאמר "וגורו כנגדן י"ג השתחוויות", אין זה תיאור המקום אלא תיאור הטעם – בפירוש שדחה הראב"ה.

אך מ"מ נראה שגם הר"ש והרא"ש מודים שלמ"ד שהיו משתחווים כנגד השערים, וזיה זה מול השערים, וכן בית רבן גמליאל שהיו משתחווים כנגד לשכת דיר העצים, היינו מול לשכה זו, כפי שהוכחנו לעיל. וכן נראה מסיונו דברי הרא"ש שכתב "ואבא יוסי בן חנן פליג ואמר כנגד י"ג השערים תקנו השתחואות, ואצל כל שער ושער היו משתחווים". אך צריך להבין מה הביא את הר"ש והרא"ש לפרש כך, ולומר ש"כנגד" האמור במדות (ב, ג) אין פירושו כנגד האמור בשקלים? ונראה שהם דייקו מלשון המשנה "כל העזרה היתה אורך מאה ושמונים ושביז על רוחב מאה ושלושים וחמש, וי"ג השתחוויות היו שם, אבא יוסי בן חנן אומר כנגד י"ג שערים" – משמע שיש כאן שתי דעות, ולדעה הראשונה היו ההשתחוויות בתוך העזרה! ואולי פירשו כך גם מטעם נוסף: שהרי את הפרצות חזרו וגדרו, ואם כן ממילא לא היו ניכרות במקומן (וראה בתפא"י מדות פ"ב אות יט). אלא שלשון הירושלמי בשקלים מוכיחה לכאורה שלא בפירושם, כיון ששם נאמר "על דעתייהו דרבנן (שלעזרה היו שבעה שערים) היבן היו השתחוויות הללו? כי ההיא דתנינן ותמן י"ג פרצות היו בו..." – משמע שהי"ג שכנגד הפרצות היו במקום הפרצות.

לסיכום שני הסעיפים האחרונים: עלה בידינו שההשתחוויות שכנגד השערים וכנגד דיר העצים היו מחוץ לעזרה. וההשתחוויות שכנגד מקום הפרצות היו אף הן מחוץ לעזרה לרוב הדעות, ולדעת הר"ש והרא"ש היו בתוך העזרה. וראה מכתבו של הרה"ח יצחק גינזבורג שליט"א (במילואים), שהשיג על דברינו בענין ההשתחוויות שכנגד השערים, והמעין יבחר.

ז. מסקנה לענין השתחוויה מחוץ לעזרה

מכל זה נראה פשוט שההשתחוויה מותרת מחוץ לעזרה, שהרי גם לפירוש הר"ש והרא"ש – שהתנא במדות סובר שההשתחוויות היו בתוך העזרה ולא מחוצה לה,

אין שום סיבה לומר שלדעתו יש איסור להשתחוות מחוץ לעזרה, אלא רק שלא תקנו שם השתחויות. וכן, הרי כולם מודים שבית רבן גמליאל השתחוו מחוץ לעזרה, ואף אחד לא חלק ואסר את זה.

אמנם, לכאורה אפשר לומר שאין מזה ראייה לענין איסור אבן משכית, משום שההשתחויות שמחוץ לעזרה לא היו על גבי רצפת אבנים. אבל זה דוחק, משום שבפשטות היה הר הבית מרוצף, כמו שמשמע במדרש (ב"ר סא, ז), שאמר גביעה בן קוסם לאלכסנדר מוקדון בשבא להכנס להר הבית "אדוני המלך, שלוף מנעליך ונעול לך שתי אנפילאות, שהרצפה חלקה שלא תחליק רגלך". וכן תיאר יוסף בן מתתיהו שהר הבית היה מרוצף (-"וכל הכבר מתחת לרקיע היה רצוף אבני צבעוני, אבנים מאבנים שונים" - מלחמות היהודים ספר ה פרק ה). ועוד; גם על קרקע לא מרוצפת יש איסור דרבנן להשתחוות בשיש ידים ורגלים להרבה פוסקים - ראה בשו"ע או"ח קלא ח בנ"כ, ואיך יבארו הם את ההשתחויות בהר הבית?

על כן, נראה שעל כל פנים ברור שהשתחויה באופן האסור מדרבנן - כגון שלא על רצפת אבנים או שלא בשיש ידים ורגליים לגמרי - מותרת בהר הבית, שהרי לפחות כך היו משתחוים! ואמנם, בפשטות נראה לומר יותר מזה; שאיסור אבן-משכית אינו נוהג בהר הבית כלל (-גם באופן האסור מדאורייתא), אך כיון שיש מקום לדחות - על כן צריך עיון האם למעשה ניתן להקל במה שהמנ"ח השאיר בספק.

ח. הגמרות ביומא וסוכה

ביומא כא. נאמר "אמר רב יהודה אמר רב, בשעה שישראל עולין לרגל, עומדים צפופים ומשתחיים רווחים, ונמשכים אחת עשרה אמה אחורי בית הכפורת. מאי קאמר, הכי קאמר, אע"פ שנמשכין י"א אמה אחורי בית הכפורת ועומדים צפופים, כשהם משתחיים משתחיים רווחים", ופירש רש"י "האי ונמשכים אחורי בית הכפורת, ארישא קאי, קודם השתחואה. וזהכי קאמר, אע"פ שנמשכים אחורי בית הכפורת והיו צריכים לעמוד צפופים מרוב דחקם, אפילו הכי כשהיו כולם משתחיים, באים למזרח המזבח מתוך העזרה ומשתחיים לפני הזיכל וברווח". ולכאורה ניתן להוכיח מכאן שהשתחויה היא רק במזרח העזרה, ולא במקום אחר בעזרה, וק"ו שלא מחוץ לעזרה (ולפי"ז נדחוק ונאמר שכל י"ג ההשתחויות היו

ה. ועל כל פנים, יש לתמוה על המנ"ח, שבטפקו לא הביא כלל את י"ג ההשתחויות.

ו. וגם אם הדבר מותר, בפועל צריך להזהר שההשתחיה תעשה במקום שוראי כלול כת"ק אמה המקורשות של הר הבית, ולא בשטחי התוספות.

במזרה העזרה). אבל זה אינו, כי אין הכוונה שאסור להשתחוות במקום אחר, אלא שההשתחוויה המעולה יותר היא במזרח העזרה, במקום שבו היתה עבודת הקרבנות "לפני ה'" (ואם מדובר כאן על יוה"כ, הרי נראה שאז ההשתחוויה נעשית בהשתתפות העם בעבודת הכה"ג ומובן מדוע באו כולם למזרח העזרה, מקום עבודת הכה"ג – כ"כ במחזור המקדש. ועוד ניתן להוסיף שלא היה ראוי שישתחוו במקומות שונים לכיוונים שונים).

ובגמרא בסוכה נג. נאמר "תניא, אמרו עליו על רבן שמעון בן גמליאל כשהיה שמת בשמחת בית השואבה היה נוטל שמונה אבוקות של אור... וכשהוא משתחוה נועץ שני גודליו בארץ ושוחה, ונושק את הרצפה וזוקף, ואין כל בריה יכולה לעשות כן וזו היא קידה". ולכאורה הפירוש הוא, שכיון ששמחת בית השואבה היתה בעזרת נשים (שם נא.), לכן לא יכל רבן גמליאל להשתחוות לגמרי בפישוט ידים ורגלים ורק עשה קידה. אבל זה אינו, כי ברור שהברייתא באה רק לתאר את כוחו הגדול של רבן גמליאל, שיכל לעשות מעשים קשים, והשתחוויה אינה דבר שקשה לעשותו (ותדע שכך הוא, שהרי רשב"ג הוא מבית רבן גמליאל, שהיו משתחוים מול לשכת דיר העצים, כמו שהבאנו לעיל, וא"כ ודאי שלדעתם ניתן להשתחוות מחוץ לעזרה).

ט. ההשתחוויה כמצוה

בעת נדון בשאלתנו השניה – האם ההשתחוויה בכלל, ובהזר הבית בפרט, היא מצוה. ציווי מפורש על ההשתחוויה יש בתורה רק פעם אחת, בפרשת הביכורים – שלאחר מקרא ביכורים צריך להשתחוות לפני ה', וכן נאמר במשנה (ביכורים ג, ו). מלבד זה, היו במקדש השתחויות בזמנים והזדמנויות מיוחדים, כמו כל העומדים בעזרה בשעת וידויו של הכה"ג ביום הכיפורים (-הלכות עבודת יוה"כ פ"ב ה"ז) ובשעת שירת הלויים בכל יום (-הלכות תמידין ומוספין פ"ו ה"ז), והכהנים לאחר גמר

1. ואולי אפשר להביא לנד"ד ראיות מן התנ"ך. שבדברי הימים (ב' כ, ה) נאמר "ויעמוד יהושפט בקהל יהודה וירושלים בבית ה' לפני החצר החדשה", ועל זה אמרו חז"ל (כיבמות ה) שהחצר החדשה היא עזרת נשים, ובהמשך נאמר "ויקוד יהושפט אפיים ארצה וכל יהודה ויושבי ירושלים נפלו לפני ה' להשתחוות לה" – ומשמע שהשתחוו לגמרי, בפישוט ידים ורגלינו, שהרי מהגמרא במגילה (כב:) נראה שכל מקום שנאמרה השתחוויה זה בפישוט ידים ורגלים. וראו בהערות לקמן בשם הירושלמי. ועוד אפשר להביא ראיה ממה שנאמר כנביאים כמה פעמים, שלעזיד יבואו כל הגויים להשתחוות לה' בירושלים. ומסתבר שגם אז חזיה אסור להם להכנס לעזרה, וישתחוו בהזר הבית, וא"כ נראה שגם ישראל מותרים בכך.

עבודתם בכל יום (-שם פ"ג ה"ז והי"ז) – וראה בפירוט באנצ'ת ערך השתחואה. כמו כן, היו במקדש י"ג השתחויות שבארנום לעיל.

אולם נראה שמלבד ההשתחויות הללו, שהיו טובה, הרי ההשתחוויה תמיד היא מצוה, וכל הבא למקדש ומשתחוה שם עשה מצוה ו"עבד" לה. וכן נראה שי"ג ההשתחויות שתקנו חכמים באו כהמשך למציאות הפשוטה שכל מי שהיה בא למקדש היה משתחוה, וחכמים רק הסדירו דבר זה וקבעוהו כחובה במקומות מסוימים. ובמיוחד נראה כך ע"פ הסברו של המהרי"ט, שהבאנו לעיל, שכל הבא להר הבית היה צריך להשתחוות בי"ג מקומות.

דבר זה שההשתחוויה היא עבודה בפני עצמה, ניתן להוכיח מן הנביאים, שנראה מהם שהיו נוהגים לבוא אל המקדש בכדי להשתחוות. כמו שנאמר, למשל, בירמיה (ב, ב) "על כל ערי יהודה הבאים להשתחוות בית ה'". וביחזקאל (מו, ג) – "השתחוה עם הארץ פתח השער ההוא בשבתות ובחודשים... ובבא עם הארץ לפני ה' במועדים, הבא דרך שער צפון להשתחוות יצא דרך שער נגב", ועוד. מכל זה נראה שההשתחוויה היא מטרה בפני עצמה, והיו באים למקדש ומשתחיים שם.

וכן נראה מדברי הרמב"ן, שפירש את דברי חז"ל על הכתוב "ואתו תעבודו", שדרשו – "עבדוהו במקדשו" (ספרי לדברים יג, ה והובא גם ברש"י) – "לעבדו במקדש, בקרבנות בשיר ובהשתחואות שם" (רמב"ן לדברים ו, יג. ובסהמ"צ עשה ה). אם כן אנו רואים שהרמב"ן קורא להשתחוויה עבודה, ומזה נראה שיש בה מצוה.

י. ראייה מכניסה להיכל

יש להביא ראייה שההשתחוויה היא עבודה מהדין ש"הוזהרו כל הכהנים שלא יכנסו לקדש או לקדש הקדשים שלא בשעת עבודה" (הלכות ביאת מקדש פ"ב ה"ב), כמו שנאמר "ואל יבוא בכל עת אל הקדש מבית לפרוכת" (ויקרא טו, ב), ולכן "הנכנס לקדש... שלא לעבודה או להשתחוות, בין הדיוט בין גדול, לוקה" – לשון הרמב"ם (שם ה"ד). וביאר הכסף משנה שכוונת הרמב"ם לומר שאם נכנס שלא לעבודה ושלא להשתחוות, או לוקה, אבל אם נכנס לעבוד או להשתחוות – אינו לוקה, "דהשתחוויה בכלל עבודה היא". אמנם, אח"כ הביא הבס"מ את דברי הסמ"ג (ל"ת שג) שכתב שרק להשתחוויה שבסוף עבודה מותר להכנס להיכל, אבל הנכנס להיכל להשתחוות "סתם" – לוקה. והבס"מ ביאר כך גם בדעת הרמב"ם. אבל התוי"ט (תמיד ז, א) חלק על הב"מ ומסיק "ומכל מקום נ"ל דהעיקר דכל השתחוויה שרי"¹.

ח. והחינוך במצוה קפד כתב "וכל הנכנס להיכל שלא לצורך עבודה, בין בה"ג או בהן הדיוט, כגן שיכנס

נמצינו למדים שהשתחויה שלאחר עבודה ודאי היא עבודה, ואינה "ביאה ריקנית". והשתחויה שלא בגמר עבודה – לדעת התו"ט היא עבודה ולדעת הבס"מ אינה עבודה. וא"כ, לדעת התו"ט, נראה שבהשתחויה בכלל (ולא רק השתחוית הבהנים) יש מצוה. ולדעת הבס"מ אין זו עבודה שמצויקה כניסה להיכל, אך כפי שנביא להלן נראה שמ"מ נקראת עבודה.

יא. בהשוואה לע"ז

במשנה בסנהדרין (ס:) נאמר שהעובד ע"ז באחת מארבע העבודות – זביחה, קיטור, ניסוך והשתחויה – חייב. בין אם זו דרך העבודה של ע"ז זו, ובין אם לא. ובסוגיית הגמרא שם מבואר, שמן הפסוק "זובח לאלוהים יזרם, בלתי לה' לבדו", לומדים שכשם שזביחה, שהיא "עבודת פנים" המיוחדת לה', והעובד בה לע"ז חייב – כן המנסך ומקטיר לע"ז חייב, כיון שהן "עבודות פנים" נמותה. אבל השתחויה אי אפשר ללמוד מזביחה, כי היא אינה עבודת פנים, ולכן צריך לימוד מיוחד לחייב עליה. ועוד מבואר שם, שאם היתה השתחויה (ולא זביחה) מלמדת על הכלל כולו, היינו לומדים שגם המנשק ומגפף לע"ז, וכיו"ב עבודות שהן דרך כבוד – יהיה חייב. אלא ש"יצאה השתחויה לידון בעצמה".

מכאן רואים לכאורה שהשתחויה אינה "עבודה" כזביחה, והיא שוה לגיפוף ולנישוק. אמנם, באמת נראה שאע"פ שהשתחויה אינה כזביחה, מ"מ נקראת עבודה, וחשובה היא יותר מגיפוף, שהרי סוף סוף ריבה הכתוב וחייב על השתחויה לע"ז, כמו על הזובח. וכיו"ב כתב המאירי "והשתחואה מ"מ, אע"פ שהוזכרה בע"ז, אינה כעין פנים, אלא שמרוב כבוד שבה דנוה כעין פנים...". ומלבד זה; הגמרא אומרת שהשתחויה אינה "עבודת פנים", אבל אפשר לומר ש"עבודה" נקראת היא (וכמו שראינו בסעיף הקודם). וכן נראה ע"פ מה שביאו' היר-רמה, שעבודת פנים היא עבודה שהעושה אותה בחוץ חייב, כאיסור שחטי חוץ, ולכן השתחויה אינה נקראת עבודת פנים, וא"כ נראה שמ"מ היא נקראת עבודה. וכן מוכח מדברי הר"ן, שכתב בתוך דבריו "השתחואה שהיא עבודת חוץ, ולא של פנים". לכן נראה

אפילו להשתחוות, לוקה". ובהמשך כתב "זהו דעת הרמב"ם ו'ל בלאו הזה'. ונראה שהחינוך מפרש שמש"ש הרמב"ם "הנכנס ... שלא לעבודה או להשתחוות" – היינו: הנכנס שלא לעבודה, אפילו אם נכנס להשתחוות, לוקה. אך מ"מ צ"ל שגם החינוך מודה שנכנסים להיכל להשתחוות בסוף עבודה, שהרי זו משנה מפורשת (תמיד ז, א), אלא וראי שהחינוך סובר כסמ"ג. ועיי"ש במנ"ח. ובהמשך כתב החינוך שלדעת הרמב"ם נראה שמותר להכנס לצורך השתחויה, ועיי"ש במנ"ח מאין הוציא החינוך זה. ובאשר לדעות ראשונים אחרים – ראה במנ"ח שם ובגרי"כ הרמב"ם, וערוה"ש העתיד כתב שרוב הדעות הן שלא כסמ"ג.

שהשתחוויה אינה כעבודות הפנים המיוחדות והמוגדרות, שנעשות דוקא במקדש, אבל היא נכנסת תחת השם הכללי של עבודה, בדומה לעבודת התפילה (כפי שנביא לקמן), שאין לה גדרים והלכות קבועות מן התורה^ט.

לסיכום העולה משלשת הסעיפים האחרונים: ההשתחוויה אינה חיוב קבוע ומוגדר, כעבודות הקרבנות, אבל מ"מ היא "עבודה". ולכן נראה שהבא למקדש להשתחווה שם – קיים מצוה^{יא}.

ט. הרמב"ם כתב (הלכות ע"ז פ"ג ה"ג), שאזהרה לעובד ע"ז כדרכה היא מהכתוב "ולא תעבדם", והמשיך "כמה דברים אמורים, בשאר עבודות חוץ ממשתחה תובח ומקטיר ומנסך, אבל העובד באחת מארבע עבודות אלו לאחד מכל מיני ע"ז חייב, ואע"פ שאין דרך עבודתה בכך... שנאמר "זובח לאלוהים יחרם"... וביחה בכלל עבודה היתה, ולמה יצאת לומר כך, מה וביחה מיוחדת שעובדים בה לשם ותייב הזובח לאל אחר סקילה, בין היתה דרך עבודתו בזביחה או אינה בזביחה... אף כל עבודה שהיא מיוחדת לשם, אם עבד בה לאל אחר... חייב עליה. לכך נאמר "לא תשתחה לאל אחר" לחייב על השתחוויה אפילו אין דרך עבודתה בכך, והוא הדין למקטיר ומנסך". וביאר הכ"מ את דברי הרמב"ם ע"פ הגמרא הנ"ל בסנהדרין, שבאמת מזביחה אי אפשר ללמוד להשתחוויה, מפני שאינה עבודת פנים, ולכן צריך פסוק מיוחד להשתחוויה. ומה שסיים הרמב"ם "והוא הדין למקטיר ומנסך" – אין הבוונה שזה נלמד מהשתחוויה, אלא מזביחה (שהוזכרה קודם). אכן, גם לפי הסבר זה של הכ"מ (שנראה קצת דחוק), הרי הרבר ניכר שהרמב"ם לא טרח להדגיש שיש הבדל בין השתחוויה לשאר עבודות. וצ"ל כמ"ש, שאחרי שיש פסוק בהשתחוויה אנו אומרים שכל ארבע העבודות הן עבודות המיוחדות לה, והעובד בהן לע"ז חייב, ושוב אין זה משנה מהי "עבודת פנים", וכן במורה נבוכים (חיג פ"ב) כתב הרמב"ם: "לפיכך ציוונו לבנות היכל לו – ויעשו לי מקדש", ושיחיה המזבח לשמו – מזבח ארמה תעשה לי". ושיחיה הקרבן לו – "אדם כי יקריב מכם קרבן לה'. והשתחוויה לו, והקטורת לפניו. והזהיר מלעשות דבר מן המעשים הללו לזולתו – "זובח לאלוהים יחרם. לא תשתחה לאל אחר". ועיקר בדברי הרמב"ם בסהמ"צ, ל"ת ה, ובהשגות הרמב"ן שם.

י. ולפי"ז ניתן להבין את ההלכה ששיעור החיוב בשהייה בטומאה בעורה הוא כשמשתחה או כשעשה כדי השתחוויה, כמבואר במשנה שבועות יד. ואף שרש"י (שם) כתב "ושיעורין הללו הלכה למשה מסיני הם...", מ"מ הרשות נתונה לבאר שהשהייה המינימלית בעלת החשיבות היא השתחוויה – שזוהי המצוה שאדם מקיים בעצם שהותו במקום הקדוש (-שלא כשאר עבודות, כמו שחיטה, ששיעורה קצר יותר, אך אין היא מתאימה להגדרת החשיבות שבעצם השהייה). ודרך אגב נעיר על כך שבגמרא (שם טו) נחלקו מהו שיעור ההשתחוויה; האם כדי אמירת כל הפסוק – "וכל בני ישראל רואים בדת האש וכבוד ה' על הבית ויברעו אפים ארצה... כי לעולם חסדו" (דבד"ב ז, ג), או כדי אמירת חלק מפסוק זה (-מהמילה "ויברעו" עד סוף הפסוק). ולבאורה קשה – איך יתכן שההלכה למשה מסיני על שיעור ההשתחוויה תימדד לפי פסוק מסוים בדברי-הימים? ונראה שחז"ל הבינו שלפסוק זה יש משמעות מיוחדת משום שהוא מדבר על ההשתחוויה הראשונה במקום המקדש, שנעשתה יחד עם השראת השכינה (שמאו "לא בטלה". וראה מלבי"ם שם). ויתכן עוד, שמאו והלאה היה נהוג שכל המשתחה במקדש אומר פסוק זה.

יא. לכשתימצי לומר, עניינה המיוחד של ההשתחוויה הוא דוקא בהיותה מצוה "התנדבותית", שאינה קבועה בחיוב מוגדר ובפרטים רבים, כקרבנות. והיא כעבודת התפילה הנובעת מלב האדם, אלא

עוד נראה, שלפחות לדעת רש"י (לעיל סעיף ב) - שאיסור אבן משכית קשור לאיסור לעשות חוץ למקדש כדוגמת המקדש - יש לומר שאיסור אבן משכית ומצוות ההשתחויה מלמדים זה על זה. וכיון שאיסור אבן משכית נוהג רק מחוץ להר הבית, כמו שנתבאר, כמו כן לאיך גיטא, ההשתחויה היא מצוה בכל הר הבית. וכזה יובן מדוע ההשתחויה אינה עבודת פנים - כי היא נוהגת גם מחוץ לעזרה, בכל הר הבית (אף באופן המיוחד שבו נאסרה בכל מקום, ולכן קורא לה הר"ן עבודת חוץ)!

יב. השתחויה ותפילה

נראה שמטעם נוסף ההשתחויה במקדש היא מצוה, והוא ממצות התפילה. דבר זה יש ללמוד מדברי הרמב"ם, שלדעתו (סהמ"צ עשה ה, והלכות תפילה פ"א ה"א) יש מצוה מן התורה להתפלל לה', ורק הפרטים המוגדרים של התפילות הם דרבנן. מצוה זו נלמדת מהפסוקים "ועבדתם את ה' אלוהיכם", "ואותו תעבדו". ואת דרשת חז"ל, שהבאנו לעיל - "עבדהו במקדשו", פירש הרמב"ם (בסהמ"צ) "רוצה לומר, ללכת שם להתפלל בו ונכתו"², כמו שביאר שלמה עליו השלום". כלומר, יש מצוה מיוחדת להתפלל במקדש.

והנה, בהלכות תפילה (פ"ה ה"א) כתב הרמב"ם "שמונה דברים צריך המתפלל להזהר בהם ולעשותם... ואלו הן, עמידה ונוכח המקדש... והכריעה וההשתחויה", ואח"כ ביאר (שם ה"ג) "השתחויה כיצר, אחר שמגביה ראשו מכריעה חמישית (-שיש בתפילת י"ח, כמו שביאר שם) ישב לארץ, ונפל זל פניו ארצה ומתחנן בכל התחנונים שירצה. כריעה האמורה בכל מקום - על ברכיים, קידה - על אפיים, השתחויה - זה פשוט ידיים ורגלים, עד שנמצא מוטל על פניו ארצה. כשהוא עושה

שחז"ל נתנו לה דפוסיס מוגדרים.

יב. כן הנוסח בספרים המדויקים, וכי"ב ציטט ברמב"ן בהשגותיו שם: "ללכת שם להתפלל בו", וכן הביא המגדל עז בהלכות תפילה. וברוב הספרים הנוסח ברמב"ם אינו נרור - "רוצה לומר, הכיוון אליו להתפלל שם", ובו אפשר טעות ולפרש שהכוונה רק להתפלל לכיוון המקדש. אבל ברור שהנכח כניל - שיש מצוה ללכת למקדש להתפלל. וכן מוכח מתפילת שלמה, שהרמב"ם מציין אותה, שהרי שם מתייחס שלמה בתחילת דבריו לתפילה במקדש עצמו "והתפללו והתחננו אליך בבית הזה" (מלכ"א ח, לג), ורק בהמשך, כשמדבר על מי שאינו יכול לבוא למקדש, אומר "ושבו אליך בכל לבבם ובכל נפשם בארץ אויביהם אשר שבו אותם, והתפללו אליך דרך ארצם... העיר אשר בחרת והבית אשר בנית לשמך" (שם פסוק מד). וכן כתב שם הרלב"ג: "עד עתה זכר התפילה שתהיה בתוך הבית הקדוש הזה. וכא עתה לזכור התפילה שתהיה חוץ מהבית לנוכח ביהמ"ק, כשלא היה אפשר שתהיה בביהמ"ק". וכן כתב בספר כתר-תורה, לר' דוד ויטאל, מצוה ז (על פי דברי הרמב"ם): "עבדהו במקדשו - פירושו, לכוון אליו להתפלל כשאי אפשר ללכת שם".

נפילת אפיים אחר תפילה יש מי שהוא עושה קידה ויש מי שהוא עושה השתחויה, ואסור לעשות השתחויה על האבנים אלא במקדש.”

מזה נראה, שקיום המצוה המיוחדת להתפלל במקדש, כשהיא נעשית באופן שתקנו חכמים, כולל השתחויה מלאה (והקידה היא תחליף להשתחויה בגבולין, אם כי אין פירוש זה מוכרח). ומ”מ למדנו שהבא למקדש ומתפלל ומשתחויה שם לה’ – קיים מצוה.

ומקום המצוה המיוחדת של התפילה במקדש, נראה פשוט שהוא בכל הר הבית, שהרי מצאנו שתפילות ציבוריות נעשו בהר הבית, מחוץ לעזרה (ואף מחוץ לעזרת נשים), כמו התפילה המיוחדת בתעניות ציבור, שהיתה בשער המזרח בהר הבית (משנה תענית כו: ורמב”ם הלכות תעניות פ”ד הט”ו, ור”ה כו. ברש”י ד”ה בשערי מזרח). ואילו היתה המצוה המיוחדת להתפלל דוק במקדש, מדוע התפללו מחוצה לו, בהר הבית? (ולפחות היו יכולים להתפלל בעזרת נשים, כמו שקיימו שם את מצות ההקהל). ועוד, הרי כפי המבואר במשנה ובגמרא (תענית שם), בתפילה שהיתה שם היו מתפללים בנוסח המיוחד לתפילה במקדש – מאריכים בחתימת הברכות ועונים בשכמל”ו במקום אמן. וכן היו תוקעים שם בחצוצרות ובשופרות ביחד, שזוהו דין הנוהג רק במקדש, לעומת הגבולין ששם במקום שיש שופר אין חצוצרות ובמקום שיש חצוצרות אין שופר – “דכתיב, “בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה’”, לפני המלך ה’ הוא דבעינן חצוצרות וקול שופר, אבל בעלמא לא” (ר”ה כו.). מכל זה מוכח שלעניני התפילה כל הר הבית קרוי מקדש ו”לפני ה’” (כשם שמצות מורא מקדש נוהגת בכל הר הבית – ראה בחלק עקרי ההלכה פרק ח).

ואם כן, נראה בפשטות שכן הדבר גם לענין ההשתחויה, שהיא מעניני התפילה, שמקומה הוא בכל הר הבית (וכמו שכתבנו לעיל שלכן היא עבודת חוץ). ולכן נראה שהבא להר הבית להשתחוות שם, קיים מצות “עבודה” (ובפרט אם גם התפלל).

יג. ההשתחויה בזמן החורבן

ההשתחויות שהיו במקדש כשהיה קיים, כמו במקרא ביכורים ובשעת שירת הלויים, ודאי אינן נוהגות בזה”ז. ואף התקנה של י”ג ההשתחויות אינה נוהגת – שהרי ההשתחויות מול מקום הפרצות היו כדי להודות “על כריתת מלכות ין” (–רמב”ם). וזה לא שייך היום, כשהבית חרב וזרים מהלכין בו. וההשתחויות שכנגד י”ג השערים היו כדי “להודות על נוי הבנין” (–ר”ש). וזה שייך רק כשהבית עומד. לכן, לא הביא הרמב”ם בהלכות את י”ג ההשתחויות כלל (אלא שיש מקום לומר שההשתחויה הי”ד, מול המקום שבו נגזו הארוך, שייכת גם היום, וצ”ע).

אבל המצוה הכללית שיש בהשתחויה נראה שנוהגת גם בזה"ז. וכיון שנתבאר שההשתחויה היא בכל הר הבית, ולא דוקא בעזרה, אם כן ניתן לקיים מצוה זו בעליה להר הבית והשתחויה שם (ובן לענין התפילה). דבר זה מסתבר מאוד לדעת רוב הפוסקים – שקדושת מקום המקדש לא בטלה, והרי זה כאילו הבית עומד (ראה משפט כהן תשובה צו). אבל גם למ"ד שהקדושה בטלה, הרי גם לדעתו "על כל פנים, קדושת בית אלוקים וזה שער השמים לא בטל ולא יתבטל", כלשון החת"ס (יו"ד רלג ע"י"ש), וכיון שהקדושה והמעלה העצמית קיימת, אפשר לומר שלהתפלל ולהשתחוות בהר הבית זו מצוה גם כיום.

וכן דעת המנחת חינוך (מצוה קפד), שהשתחויה גם בזה"ז היא כעבודה; שכתב לגבי האיסור להכנס למקדש בביאה ריקנית – "ואם נכנס למקום המקדש והשתחוה, נראה דאף האידנא אינו חייב, דהשתחויה דרך כבוד אף שהוא חרב בעונונו, להסוברים דהמשתחוה לא הוי ביאה ריקנית" – (כמבואר לעיל סעיף י. וברור שזה רק לגבי האיסור "ואל יבוא בכל עת אל הקדש", ולא לענין כניסה בטומאה).

י"ד. ההשתחויה כמנהג

מנהג קדום הוא בזמן החורבן לבוא ולהשתחות לנוכח המקדש. כמו שכתב הכפתור-ופרח (פ"ו) "אם כן היום שאנו בחטאינו מנחוץ, נובל להתקרב לענין תפילה והשתחויה עד אותם הכתלים – (כותלי הר הבית). וכן עמא דבר, באים עד אותם הכתלים ומתפללים לאל יתברך לפני אלו השערים". והרמב"ן כתב בתפילתו (כתבי הרמב"ן ח"א עמ' תלב) "ובית עבדך זה משה וְ בן נחמן, הבא לראות עירך ומקדשך בחורבן, ובקרעו בגדו ומעילו בוכה ומתאבל, אליך ישתחוה ואליך יתחנן, שיזכה ויראה דבירך והיכלך...". והב"ח (או"ח תקסא) כתב בשם "ליקוטים" – "כשאדם בא לירושלים ורואה את הקובה של ביהמ"ק – (בנין כיפת הסלע שעל מקום המקדש) שהיא עזרה, אז חייב להשתחוות כנגדה ולקרוע את בגדיו... " (ועיין בספר הר הקדש עמ' נ).

וכנראה, ההשתחויות הללו (שהיו חוץ להר הבית) היו באופן שאין בו איסור אבן משכית¹² (דהיינו, שלא על האבנים ובפישוט ידים ורגלינו). ולשון "השתחויה" שנקטו נה הראשונים אינה שוה לגמרי ללשון "השתחויה" במשנה ובגמרא.

יג. אכן, יש מקום לפקפק במה שהנחנו בפשטות, בעקבות המנ"ח, ש'חוץ להר הבית ודאי נוהג איסור אבן משכית. שהרי בתנ"ך נראה שבכל מקום בו היה גילוי שכינה היו משתחוים לה, וא"כ ניתן לומר שבכל המקום שסביבות המקדש ("מן הצופים ולפנים") מותר להשתחוות לנוכח המקדש. אבל, מן הירושלמי בע"ז (פ"ד ה"א), מוכח שאין זה נכון. ששם ון הירושלמי באיסור אבן משכית,

אם כן, אנו רואים שהערך שיש בהשתחוויה מול מקום המקדש קיים גם כשהבית חרב. והדברים מתאימים עם מה שכתבנו לעיל בשם המנ"ח, שגם מצות ההשתחוויה במקדש קיימת אף בשעת החורבן. ועוד למדנו מכאן, שגם אם אין זו ממש מצוה להשתחוות, הרי מנהג ותיקין הוא להשתחוות מול מקום המקדש, ואם כן פשוט (מקל-וחומר) שיש ענין גדול בהשתחוויה בהר הבית עצמו.

"אמר ר' יצחק, הכל בזכות השתחוויה; אברהם לא חזר מהר המזריחה בשלום אלא בזכות השתחוויה – 'ונשתחוה ונשובה אליכם'. ישראל לא נגאלו אלא בזכות השתחוויה, שנאמר 'ויאמן העם... ויקדו וישתחוו'. התורה לא ניתנה אלא בזכות השתחוויה, שנאמר 'והשתחיתם מרחוק'. חנה לא נפקדה אלא בזכות השתחוויה, שנאמר 'וישתחו לפני ה'". הגלויות אינן מתכנסות אלא בזכות השתחוויה, שנאמר 'וזהו כיום ההוא יתקע בשופר גדול... והשתחוו לה' בהר הקדש בירושלים". בית המקדש לא נבנה אלא בזכות השתחוויה, שנאמר 'רוממו ה' אלוהינו והשתחו להר קדשו' (בראשית רבה נג, ב).

ושאל מן הפסוק (בשמואל ב' טו לב) "ויהי דוד בא עד הראש אשר ישתחיה שם לאלוקים" (וראש"י הוא ראש אבן – מפרשים שם), וכיצד השתחיה? וענה "בלבד שתחיה שאינה על הארץ", כלומר דוד לא השתחוה בפישוט ידים ורגלים על הארץ. ושם הרי מדובר על מקום במעלה הר הויחיים, שצופה אל מקום הארון, כמ"ש שם המפרשים – "אשר היה רגיל להשתחוות שם. כשהיה בא לירושלים היה רואה משם את האהל שהארן היה בתוכו והיה משתחיה" (רש"י, ועיין ברד"ק). ואין לומר ששאלת הירושלמי היא משום שאו עדיין לא נודע "המקום אשר יבחר ה'" (ער למעשה בגורן ארונה), ולכן היה אסור להשתחוות בפישוט ידים ורגלים בכל מקום. זה אינו, שא"כ היה צריך לשאול ממה שנאמר בעוד מקומות קודם לכן, כמו "יבוא בית ה' וישתחו" (שמואל ב' יב, כח – דהיינו לבית שהארן בו). אלא ודאי שזה ברור שההשתחיה היתה מותרת במקום הארון, ואעפ"כ הבין הירושלמי שאסורה ממקום שרואים את הארון מרחוק, וא"כ נראה שגם מול מקום המקדש כן הוא. אלא שצ"ע האם הבבלי שזה בזה לירושלמי. ביון שהירושלמי שם ממשיך – "וכי יש השתחוויה שאינה על הארץ? וברעו אפיים ארצה על הרצפה ושתחו", כלומר, הירושלמי מוכיח שלא כל השתחוויה היא לגמרי על הארץ. אבל מהבבלי, מגילה כב, נראה שכל השתחוויה היא בפישוט ידים ורגלים, וא"כ אפשר לומר שמהפסוק הנ"ל לגבי דוד מוכח שניתן להשתחוות מכל מקום שרואים את המקדש. וצ"ע בכל זה.